

Necmeddin el-Hentâti'nin “el-Fıkhü'l-Hanefî bi-İfrîkiyye fi'l-karni 3 h./9 m. Rivâyetü Esed b. Furât li-Kitâbi'l-Asl” Adlı Tahkikinin Değerlendirmesi

A Review of “Hanafî Law in Ifrîqiyyâ in the 3rd/9th Century Asad b. Furât's Transmission of the Kitâb el-Asl” Edited by Nejmeddine Hentâti

Necmeddin el-Hentâti. *el-Fıkhü'l-Hanefî bi-İfrîkiyye fi'l-karni 3 h./9 m. Rivâyetü Esed b. Furât li-Kitâbi'l-Asl* (Leiden: Brill Publications, 2024). ISBN: 9789004546639

Bahaddin Karakuş

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Hanefilik, Mâlikîlik, el-Asl, Esed b. Furât, Afrika

Keywords

Islamic Law, Hanafism, Mâlikism, al-Asl, Asad b. Furât, Africa

Hanefî mezhebinin telif ve meseleleri ele alışı şeklinin İslam hukukunun tesisinde ne denli tesiri olduğu fıkıh tarihi ile ilgili çalışmalarda sıkça ele alınan bir husustur. Bu bağlamda, özellikle Mâlikî mezhebinde ilk telif türlerinin ortaya çıkışında İmam Muhammed'in (ö. 189/805) talebesi Nişaburlu fakih Esed b. Furât (ö. 213/828) tarafından telif edilen *el-Esediyye* oldukça kritik bir konumdadır. Esed, İmam Muhammed eş-Şeybânî dışında birçok âlimden ders almış bir fakihtir. Hocası Şeybânî ile ilişkisi yanında, özellikle İmam Mâlik'ten (ö. 179/795) ders almış olması ve *el-Esediyye* kitabında ele aldığı konular, Hanefî ve Mâlikî mezhep tarihleri açısından büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü Esed, hayatının farklı dönemlerinde muhtelif fıkıh görüşlerine meyletmiş ve nihayetinde hangisinde karar kıldığını asırlardır tartışma ve merak konusu olmuştur. Bu ilginin haklı sebeplerinden biri Esed'in

* Sorumlu Yazar: Bahaddin Karakuş (Dr.), Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Konya, Türkiye. E-posta: bahaddinkarakus42@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1980-0705

Atf: Karakuş, Bahaddin. “Necmeddin el-Hentâti'nin “el-Fıkhü'l-Hanefî bi-İfrîkiyye fi'l-karni 3 h./9 m. Rivâyetü Esed b. Furât li-Kitâbi'l-Asl” Adlı Tahkikinin Değerlendirmesi. *darulfunun ilahiyat* 35, 2 (2024): 629–634. <https://doi.org/10.26650/di.2024.35.2.1523594>

telifleriyle Hanefilik ile Mâlikîlik arasında bir köprü vazifesi görmüş olmasıdır. Çünkü hem Irak hem de Medine fihhına vâkıf olan Esed, fihhın müstakil başlıklar/ kitaplar halinde zapt edilmesinde öncü bir konumda olduğu bilinen Ebû Hanife (ö. 150/767) ve talebelerinin telif yöntemini esas alarak, Mâlikî fihhının en temel fıkıh eserlerinin şekillenmesine ilk elden tesir etmiş bir isimdir. Ancak bu zamana kadar zikredilen etkinin her iki mezhebin görüşlerinin mukayese edildiği *el-Esediyye* ile sınırlı olduğu sanılmaktaydı. Henüz gün yüzüne çıkan *el-Asl* nüshalarının Esed b. Furât'a ait rivayetleri ise Esed'in hayatının ilerleyen dönemlerinde de Hanefiliğe ve bu mezhebin yayılmasına gösterdiği çaba dolayısıyla Kuzey Afrika'da H. 2. ve 3. asırda Hanefiliğin en az Mâlikîlik kadar yaygın olduğuna dair tarihi rivayetleri teyit etmektedir. Bunun yanında *el-Asl*'ın günümüze ulaşan nüshalarının çoğunun müteahhir döneme ait olması dolayısıyla telifinin ya da tertibinin otantikliğine dair bazı şüpheleri ortadan kaldıracak mahiyette olması bu çalışmanın değerini bir kat daha artırmaktadır.

Necmeddin el-Hentâtî tarafından keşfedilerek tahkikli neşri yapılan *el-Fıkhü'l-Hanefî bi-İfrîkiyye fi'l-karni 3 h./9 m. Rivâyetü Esed b. Furât li-Kitâbi'l-Asl* isimli çalışmada, *el-Esediyye*'nin bir parçası olarak kayıtlara geçen fakat incelendiğinde aslında İmam Muhammed'in *el-Asl* kitabının bölümleri olduğu anlaşılan yazmalar üzerinden Kuzey Afrika'da H. 3. asırda Hanefiliğin seyri tahlil edilmiştir.

el-Esediyye'nin günümüze ulaştığı düşünülen, Kayrevan-Rakkâdiyye Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki yazmaları; *Kitâbü's-salât*, *Kitâbü'l-ıtk ve't-tedbîr* ve *Kitâbü't-sirkat ve kat 'i't-tarîk* bölümleri ile sınırlıdır. Muhakkik tarafından yapılan incelemede ise aslında bu yazmaların *el-Esediyye* değil Şeybânî'nin *Kitabu'l-Asl*'ının bazı bölümlerine ait yazmalar olduğu tespit edilmiştir. H. 3. ve 4. asra tarihlenen bu yazmalar aradan geçen uzun zaman sebebiyle yıpranmıştır ve bazı bölümlerindeki eksiklikler dolayısıyla birçok okuma güçlüğüyle karşı karşıyadır.

Namaz kitabının istinsah edildiği yılın ve nakleden âlimin tespitine dair bir bilgiye rastlanamamıştır. Çünkü bu bölüm, namaz kitabından başı ve sonu eksik bir parçadan ibarettir. Dolayısıyla semâ ve temellük kayıtları mevcut olmadığından nüshanın istinsah tarihi tespit edilememiştir. Ancak bu nüshanın görüntü olarak diğerlerine benzemesinden ve yazmanın fiziki malzemesinin ve hattının şekli diğer nüshalarla örtüştüğünden diğerleri kadar eski bir nüsha olduğu söylenebilir. Bu kitapta namaza ait sadece beş bölüm mevcuttur: İstihâze, cenazenin yıkanması, küsuf namazı, istiskâ ve Mekke'de namaz. Aslında aynı kütüphanede namaz kitabına ait bir başka yazma parçası daha mevcuttur. Fakat muhakkik sadece bu iki varaklık bölümün tahkikini yapmakla yetinmiştir. Çünkü diğer parça Clément Salah isimli araştırmacı tarafından “Le madhhab hanafite d’Ifriqiya (Ile -IVe/VIIIe -Xe siècle) :

Asad b. al-Furât (m. 213/828) et la transmission du Kitâb al-aşl d'al-Şaybânî (m. 189/805)” isimli makalede incelenmiştir.

Devamında gelen *Kitâbü'l-ıtk ve't-tedbîr* yani kölelik ahkâmı ile ilgili bölümün ise kitabın râvisi tarafından Esed b. Furât'ın orijinal nüshasına mukabele edildiği görülmektedir. Bununla birlikte râvinin ismi tasrih edilmemiştir. Kitabın sahibi olarak kaydedilen âlim olan Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Arab'ın vefat tarihinin H. 333/M. 944 olduğu bilinmektedir. Böylece ilgili bölümün en geç H. 4. asrın ilk çeyreğinde, muhtemelen Esed b. Furât'ın *el-Asl* rivayetini elde eden talebelerinden birisi üzerinden temin edildiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan kitabın başında Esed'den bu kitabı işiten kişiye ait tek bilgi olarak Ahmed isminin yer alması ve hırsızlıkla ilgili bölümün başında da Ahmed b. Muhammed isimli bir ravi olmasından yola çıkan muhakkik bu asırda yaşayan aynı isme sahip üç âlimin vefat tarihlerini tespit etmeye çalışmıştır. Buna göre; eğer hırsızlıkla ilgili bölümün sema kaydı ile kölelik bölümünün sema kaydı aynı kişiye ait ise bu nüshaların istinsah tarihinin H 3. asra tarihlenmesi mümkündür. Kanaatimizce bu uzak bir ihtimal değildir. Zira her iki nüshanın kâğıdının fiziki özellikleri ve yazım şekli, aynı kaleminden çıktığını düşündürmektedir. Bu kısım kölelik ahkâmıyla ilgili toplam on bir babdan oluşmaktadır.

Kitâbü's-sirkat ve kat'u't-tarîk bölümü yani hırsızlık ve yol kesme suçlarıyla ilgili bölümde ise H. 278/M. 891 ve H. 300/ M. 912 yıllarına ait iki adet semâ kaydı vardır ve kitabın sahibi olarak Mâlikî fakih Muhammed b. Ahmed el-Lahmî (ö. 478/1085) kaydedilmiştir. Kitap: Muhammed b. Ebân (ö. 284/897), Muammer b. Mansûr (ö. 3/9 yy), Esed b. Furat, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Ebû Yusuf (182/798), Ebû Hanife senediyle günümüze ulaşmıştır. Bir diğer senede göre Süleyman b. İmran (ö. 270/883) kitabı Esed b. Furât'tan nakletmiştir. Kitabın başındaki sema kayıtlarından biri H. 278/M. 892, diğeri H. 300/M. 913 yılına aittir. Semâ kayıtlarından yola çıkan muhakkike göre, bu iki parçanın en geç H. 3. asrın sonunda, müellif nüshasına mukabele edilmiş bir nüshadan istinsah edilmiş olması muhtemeldir. Bu ihtimal zayıf kabul edilse bile temellük kayıtları da dikkate alınınca mevcut parçaların en kötü ihtimalle H 4. asra ait olması mevcut bölümleri fazlasıyla değerli kılmaktadır.

Bu bölüm eserin en önemli kısmını oluşturmaktadır. Çünkü bu eserde aynı zamanda İmam Muhammed'in usul görüşlerine ait bir bölüm de bulunmaktadır ki, İmam Şâfiî'den önce fıkıh usûlüne dair görüşlerin serdedildiği en eski vesikalardan biri olması yönüyle dikkat çekmektedir. Kitabın tahkik edilen kısmında İmam Muhammed'e ait usûl görüşlerine dair ifadeler; edille-i şerriyyenin sıralamasından: Kitâb, Sünnet, İcmâ ve Kıyas'tan bahsetmektedir. Fakat sayfanın devamında usûlle

ilgili daha fazla bilgi bulunmaktadır ve muhakkik ilk defa gün yüzüne çıkardığı bu bilgileri ayrı bir çalışmada tahkik edeceğini vaat etmektedir. Ona göre ilk usûl eseri telifinin İmâm Şâfi'ye ait olduğu yönündeki kanaati değiştirmeye yetecek bu vesika ile Hanefîlerin ve özellikle İmam Muhammed'in usûlle ilgili ilk çalışmaların sahibi olduğu söylenebilecektir.

el-Esediyye'nin yazılış serüvenine yer veren el-Hentâtî'ye göre Esed b. Furât'ın eserinin telifinde İmam Muhammed'i ve Hanefî imamları merkeze alması dolayısıyla Kuzey Afrika'da İbnü'l-Kâsım (ö. 191/806) ve Sahnûn (ö. 240/854) gibi Mâlikî fakihlerce bu kitaba olumsuz yaklaşımlar sergilenmiş ve kitap, yayılmaması için bir baskılama sürecinden geçmiştir. İbn Furât'tan *el-Esediyye*'yi yaklaşık H. 186 yılında istinsah eden Sahnûn, elindeki nüshayı İbnü'l-Kâsım'a arz etmiştir. İbnü'l-Kâsım *el-Esediyye*'yi inceledikten sonra bu kitabın Mâlikî mezhebine uygun olmaması ve Hanefîlerin elini güçlendirecek şekilde yazılmış olması dolayısıyla Esed'den kitabını yeniden Mâlikî esaslara göre düzenlemesini istemiştir. Fakat Esed, Muammer b. Mansur (ö. 3./9. yy) gibi bazı Hanefî talebelerinin bunu kabul etmemesi yönündeki telkinlerine kulak vererek İbnü'l-Kâsım'ın talebini geri çevirmiştir. İbnü'l-Kâsım'ın Mâlikî mezhebinin asıllarına uygun şekilde kitabı ıslah etmesinden sonra *el-Muhtelite* isimli eser ortaya çıkmıştır. Sonrasında, ismi geçen Mâlikî fakihler *el-Esediyye*'den ve Esed'den uzak olduklarını hissettirecek tepkisel bir yaklaşım ortaya koymuşlardır. Ancak Esed Kayrevan'da Hanefî mezhebi menhecinde devam ederek *el-Esediyye*'yi talebelerine okutmaya devam etmiştir. Sahnun da İbnü'l-Kâsım'dan aldığı cevapları ve kendi ilavelerini ekleyerek *el-Esediyye* üzerine bina ettiği *el-Müdevvene*'sine son şeklini vermiş ve eser, Mâlikî fukaha arasında Esed'in kitabından daha fazla revaç bulmuştur.

el-Muhtelite ve *el-Müdevvene* gibi telifler aslında bölgede Hanefî etkisini kırmak üzere *el-Esediyye*'den beslenen ancak ona alternatif telifler olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü H. 2. ve 3. asırlarda Kuzey Afrika'da Hanefîlik, Mâlikîlikle birlikte başa baş gelişen ve en az Mâlikîlik kadar etkili olan bir mezheptir. Öyle ki, denildiğine göre; bu asırda kadılar bir yıl Hanefî bir yıl Mâlikî mezhebine göre hüküm vermekteydi. Muhakkik, Esed'in Mâlikî fakihlerle yaşadığı gerilimlere rağmen Hanefî mezhebini yayma ve önemli talebelerinin Hanefî mezhebinin bölgedeki mümessili olması gibi karinelere yola çıkarak onun Mâlikî değil Hanefî mezhebinde karar kılmış bir fakih olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

Esed'in *el-Asl* rivayetlerinde ismi geçen bazı önemli isimler H. 2. ve 3. asırlarda Kuzey Afrika'da Hanefîliğin etkinliğinin anlaşılması açısından önemine binaen muhakkik tarafından tanıtılmıştır. Ebû Süleyman Muammer b. Mansur, Esed'in talebelerindedir ve Abdullah b. Ğânim riyasetinde haftada bir gün Hanefî kitapları

okumuştur. Tanıtımı yapılan kitabın hırsızlık ahkâmı bölümünde isminin geçmesi de kitabın orijinal olduğuna dair bir karine olarak kabul edilmiştir. Kitapta ismi geçen bir diğer önemli isim Süleyman b. İmran'dır. Süleyman, Esed'in en önemli talebelerinden ve ilminin mirasçısı olarak tavsif edilmiştir. Hanefî mezhebini Afrika'ya gelen Abdullah b. el-Muğire el-Kûfî el-Hanefî'den tahsil etmiş ve sonraları da mezhebin Afrika'da yayılmasında etkili olmuştur. Sahnûn'un kadılık yaptığı dönemde kâtipliğini yapmıştır. Onun vefatından sonra kadılık vazifesini üstlenerek Hanefî mezhebi çizgisinde 17 yıl boyunca Kayrevan'da kadılık yapmıştır. Kendisinden sonra yerine Mâlikî fakih Abdullah b. Tâlib gelmişse de iki yıl sonra Süleyman tekrar kadılığa getirilmiş ve H. 267/M. 881 senesine kadar 8 yıl daha kadılık görevinde kalmıştır. Görüldüğü gibi Ağlebi'ler döneminde kadılık vazifesi Hanefîlerle Mâlikîler arasında gidip gelmiştir. Kitabın rivayet silsilesindeki son isim olan Muhammed b. Ebân el-Hamîrî (ö. 284/897), Muammer b. Mansur'un talebesidir. Hanefî mezhebini Muammer'den alan Muhammed, Sahnûn'dan da Mâlikî mezhebini öğrenmiştir. Kadılık görevine getirilmek istese de vazifeyi reddederek Mekke'ye gitmiştir.

Eldeki bilgiler ışığında gerek *el-Esediyye* gerekse İmam Muhammed'in *el-Asl'*ının H. 3. ve 4. asırlarda Kuzey Afrika'da mütedavil olduğu anlaşılmaktadır. Esed'den önce bölgede Hanefî fakihlerin varlığı bilinse de Esed'in *el-Asl'*ı bölgeye taşınması ve *el-Esediyye*'de Hanefî fıkhi esaslarını muhafaza etmesi Hanefîliğin elini ciddi şekilde güçlendirmiştir. Kadıların Mâlikîler kadar Hanefîler arasından seçilmesi bunun somut bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca resmi görev almasa da Muhammed b. Ebân gibi isimlerin sivil teşebbüsüyle Hanefî mezhebi tedrisatının devam ettiği söylenebilir. Fakat H. 3. asrın sonundan itibaren Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sinin ve Mâlikîliğin bölgede baskın mezhep haline geldiği ve Hanefîliğin zamanla gücünü kaybettiği anlaşılmaktadır.

el-Asl', İmam Muhammed'in en hacimli ve meseleleri en tafsilatlı ele alan eseridir. *Zâhirü'r-rivâye* içinde yer alan *el-Asl'*ın Hanefî rivayet silsilelerinde genelde Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816 [?]) ve Ebu Hafs el-Kebîr (ö. 217/832) üzerinden geldiği bilinmekte ve senetlerine yer verilmektedir. Bunlar içinde Esed'in rivayetine yer verilmemesi, H. 4. asırdan itibaren Kuzey Afrika'da Hanefî geleneğin zayıflamasıyla birlikte kitabın Esed b. Furât rivayetinin başka bölgelere taşınmadan son bulduğunu akla getirmektedir.

Muhakkike göre kayıtlara *el-Esediyye* adıyla geçen bu yazmalar; bütünüyle Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının isminin geçmesi ve rivayetlerin Irak ulemasının (İbn Mes'ud, Nehaî, v.d.) senetleri ile gelmesi dolayısıyla *el-Esediyye*'nin bir parçası değil kesin olarak Hanefî fıkına ait bir kitaptır. Nitekim tahkiki yapılan kölelik

kitabı Esed b. Furat'ın, Muhammed b. Hasan ve Ebû Yusuf kanalıyla naklettiği bir hadis ile başlamaktadır. Boynukalın tahkikiyle neşredilen *el-Asl* baskısının ilgili bölümlerine müracaat edildiğinde ise bu üç kitabın *el-Asl*'in parçaları olduğu kesinlik kazanmıştır. Muhakkike göre yine de bu bölümler neşredilmeyi hak edecek değere fazlasıyla sahiptir. Çünkü Boynukalın'ın kullandığı en eski nüshalar H. 7. asra tarihlenirken elimizdeki nüshalar yaklaşık dört asır daha önce yazılmış nüshalardır. Şeybânî'nin vefatına göre oldukça geç bir döneme ait olan bu yazmalarda bazı tahrifat ve eklemeler olduğu Boynukalın tarafından da belirtilmiştir. Tabi ki bu *el-Asl* neşrinin değerini bütünüyle düşürmese de, yine de oryantalist Norman Calder'in; *el-Asl*'in telifinin İmam Muhammed'e değil sonraki asırlarda gelen bazı fakihlere ait olduğu yönünde, uyandırmaya çalıştığı şüpheleri bertaraf etmede yetersiz kalmaktadır. Esed kanalıyla doğrudan müelliften nakledilen bu yazmalar vasıtasıyla elimizdeki *el-Asl* metninin İmam Muhammed'in telifi olduğu kanaati kesinlik kazanmaktadır. Nitekim yazmaların *el-Asl* neşriyle mukayesesi yapıldığında iki metnin birbiriyle tam bir uyum içinde olduğu görülmektedir. Ayrıca Boynukalın tarafından neşredilen kısımdaki bazı kelimelerin yazmalardan tamamlanması yoluyla neşirdeki bir kısım eksik ve problemlili ibarelerin tashih edilmesi imkânı doğmuştur. Bu yönüyle el-Hentâtî'nin neşri büyük bir önem arz etmektedir.

Kitaptaki okuma güçlüklerinden dolayı *el-Asl* başta olmak üzere *el-Kâfi* ve *el-Mebsût* gibi kaynaklara müracaat edilerek metnin daha sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarılması sağlanmıştır. Yazmalarda ciddi miktarda fiziki kayıplar olduğu için bazı ibareler doğrudan *el-Asl* neşrinden eklenmiştir. Bu kısımlar köşeli parantezle ana metinden ayrılmıştır. *el-Asl* neşrinde bulunmadığı halde yazmalarda bulunan kısımlar ise baş tarafına üç nokta konularak belirtilmiştir. Ayrıca kitabın tahkik bölümünün tamamında, *el-Asl*, *el-Kâfi* ve *el-Mebsût*'a dipnotlarda yapılan atıflarla ibarelerin mukayesesi sağlanmış, böylece birbirine eklenmiş her üç kitabın tarihsel süreçteki serencamı gözler önüne serilmiştir.

Sonuç olarak *Kitabu'l-Asl*'dan üç kitabın bazı bölümlerini ihtiva eden bu tahkikte, *el-Asl*'in hacmi göz önüne alınınca küçük bir kısmı neşredilmiş olsa da, eserin fıkıh tarihi açısından önemi, mezhepler arası etkileşime dair yönü ve yazmalarının H. 3. asır gibi oldukça erken bir döneme ait olması değerini ciddi şekilde artırmaktadır. Ayrıca çalışma, *el-Esedîyye*'ye ait olduğu sanılan yazmaların aslında *el-Asl*'in parçaları olduğunu da ortaya çıkarmıştır.

Kaynakça

Necmeddin el-Hentâtî. *el-Fıkhü'l-Hanefî bi-İfrîkiyye fi'l-karni 3 h./9 m. Rivâyetü Esed b. Furât li-Kitâbi'l-Asl*. Leiden: Brill Publications, 2024.